

Między trzema okupacjami. Bankowość okupantów na terenie przedwojennych ziem wschodnich 1939–1946

Zarys problematyki

Damian Karol Markowski

numer ORCID: 0000-0001-9391-8520
Instytut Strat Wojennych im. Jana Karckiego

Streszczenie

Artykuł został poświęcony przemianom systemu bankowego na okupowanych terenach wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej w latach 1939–1946. Omówiono w nim pokrótce politykę sowieckiego i niemieckiego okupanta wobec bankowości oraz zasadniczą rolę, jaką przypisali oni stworzonym przez siebie instytucjom bankowym. Tekst podzielono na trzy części. W pierwszej przedstawiono zagadnienie bankowości podczas pierwszej sowieckiej okupacji polskich ziem wschodnich w latach 1939–1941. W drugiej scharakteryzowano niemiecki okupacyjny system bankowy na terenie tych obszarów II Rzeczypospolitej, które zostały włączone w struktury Komisariatów Rzeszy Wschód oraz Ukraina. Część trzecia jest poświęcona okresowi drugiej okupacji sowieckiej w latach 1944–1945.

Rozbicie struktur administracyjnych i gospodarczych państwa polskiego stanowiło wstęp do głębokich przemian, jakie okupanci zamierzali wprowadzić na zajętych przez siebie ziemiach. W ramach administracji uruchomili mechanizmy gospodarcze, które miały wspierać system eksploatacji. Działalność tych mechanizmów skutecznie objęła zagarnięte obszary wraz z zamieszkującą je ludnością. Wśród najważniejszych elementów była bankowość podporządkowana celom ideologicznym i ekonomicznym totalitarnych imperiów. Na okupowanych ziemiach wschodnich stała się narzędziem sowieckich komunistów (od września 1939 do lata 1941 roku), potem niemieckich nazistów (od lata 1941 do lata 1944 roku), a następnie ponownie Sowietów – po wyparciu wojsk III Rzeszy, do momentu trwałego anektowania przez Związek Socjalistycznych Republik Sowieckich większości terenów przedwojennych województw wileńskiego, nowogródzkiego, poleskiego, wołyńskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego oraz części województw białostockiego i lwowskiego. Starałem się przedstawić pokrótce narzędzia używane do prowadzenia polityki bankowości w zależności od okupacji.

Celem podjętych badań było przedstawienie syntetycznego zarysu systemów bankowych okupantów w latach 1939–1946 na terenie przedwojennych Kresów Wschodnich (podczas okupacji niemieckiej bez Galicji Wschodniej, włączonej w system bankowy Generalnego Gubernatorstwa). Tematyka ta była już podejmowana zarówno przez historyków polskich, jak i ukraińskich, białoruskich, rosyjskich i zachodnich¹. W pierwszej części tekstu omówiono działania sowieckich władz w odniesieniu do sektora bankowego na przedwojennych polskich Kresach, kolejne dwie zostały poświęcone krótkiej charakterystyce bankowości niemieckiej i podporządkowanej jej bankowości „miejscowej” (jak nazywam ściśle kontrolowane przez okupanta parabanki) w latach 1941–1944, a także powtórnemu zainstalowaniu sowieckiego systemu bankowego podczas drugiej okupacji, do czasu ostatecznego ustalenia powojennej granicy i zakończenia procesu ekspatriacji ludności polskiej z terenów pozostałych na wschód od niej. Pominięto natomiast marginalne wobec tych wielkich operacji kwestie bankowości podczas krótkotrwałej okupacji Wileńszczyzny przez Litwę (od października 1939 do czerwca 1940 roku) oraz na terenie Wilna i Wileńszczyzny podczas okupacji niemieckiej².

1 Wybraną bibliografię przedmiotu czytelnik znajdzie na końcu tekstu. Na temat ogólnych zmian polityczno-gospodarczych na opisywanych terenach zob. m.in. Ackermann, 2010; Berkhoff, 2004; Boeckh 2007, Lemkin, 1942; Podolska-Meducka, 2018.

2 Zagadnienie to zostało nakreślone w: Dieckmann, 2011.

Bankowość „za pierwszego Sowietą” (wrzesień 1939 – czerwiec 1941 roku)

W przededniu wybuchu II wojny światowej na terenie ziem wschodnich II Rzeczypospolitej Polskiej istniał rozbudowany system banków oraz kas oszczędnościowych, tak podległych Skarbowi Państwa, jak i pozostających w rękach prywatnych. W województwach wschodnich funkcjonowały oddziały Banku Polskiego, Państwowego Banku Rolnego i Banku Gospodarstwa Krajowego, banki komunalne, prywatne i lokalne, placówki Polskiej Kasy Oszczędnościowej, Centralnej Małopolskiej Kasy Oszczędnościowej, Centralnej Kasy Oszczędnościowej i Ukraińskiej Szczadnicy (Ukraińskiej Kasy Oszczędnościowej), banki żydowskie, a także miejskie i gminne kasy pożyczkowo-oszczędnościowe oraz miejscowe spółdzielnie kredytowe³. Instytucje te były częściami składowymi całego systemu bankowego i finansowego państwa polskiego. Zgromadzone w nich środki oszczędnościowe mogły wynosić nawet 1,3 mld zł, przy czym część z nich zapewne udało się w porę ewakuować na Litwę i do Rumunii (Bonusiak, 2006, s. 252). Część pieniędzy, głównie banknotów, zdążono zniszczyć przed ich zagarnięciem przez najeźdźców. I tak np. w Brześciu sowiecki Zarząd Tymczasowy był zmuszony stwierdzić, że w wojewódzkim oddziale Banku Polskiego znaleziono co prawda 12 mln zł, ale pieniądze te zostały wcześniej trwale uszkodzone (Raport kierownika oddziału kadr Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi Krawcowa..., 1939, k. 163–165).

Banki i kasy oszczędnościowe istniejące do wybuchu wojny na Kresach przerwały swą pracę wskutek działań militarnych i chaosu związanego z upadkiem państwa polskiego. Doprowadzono jednak do ich ponownego otwarcia zaledwie w ciągu kilku tygodni po likwidacji wojennego zamieszania i po okrzepnięciu administracyjno-partyjnych władz zarobcy. 15 września 1939 roku, a zatem jeszcze przed rozpoczęciem sowieckiej agresji, Ludowy Komisarz Spraw Wewnętrznych ZSRS Ławrientij Beria wydał dyrektywę dla grup operacyjnych NKWD, które działać miały na zajętych terytorium Polski. O znaczeniu zadania polegającego na opanowaniu banków i zgromadzonych w nich środków finansowych może świadczyć to, że już drugi punkt wspomnianego rozkazu brzmiał: „Zająć natychmiast lokale państwowe i prywatne: banków, urzędów skarbowych i wszelkich składów państwowych oraz publicznych z przedmiotami wartościowymi, ewidencjonując i zabezpieczając wszelkie cenności” (Dyrektywa Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRS Ławrientija Berii..., 1939, k. 10–15; cyt. za: „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941..., 1998, s. 72).

3 O mozaice placówek bankowych i quasi-bankowych zob. przykład województwa poleskiego: Bajura, 2013, s. 21–24.

Jednocześnie placówki dawniej należące do państwa polskiego lub kapitału prywatnego funkcjonowały czasowo jako banki lokalne, oczywiście sterowane przez komunistyczne władze. W raporcie o sytuacji na terenach Zachodniej Białorusi Sekretarz Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi (СК КП(б)Б) Pantielejmon Ponomarienko w następujących słowach charakteryzował sytuację bankowości na okupowanych terenach:

W miastach są banki prywatne, banki spółdzielcze i bank państwowy. W bankach znajduje się dużo drobnych wkładów, a także wiele pokaźnych. Klienci żądają pieniędzy, gdziekolwiek wypłaca się ograniczone sumy, gdziekolwiek czekają na instrukcje. Wyzaczyliśmy w bankach komisarzy. Pozostałe tam sumy opieczętowano. Nie uważamy za możliwe przejęcie na siebie jakichkolwiek zobowiązań bankowych wobec kogokolwiek. Należy drobnym deponentom wypłacić wkłady z prywatnych banków. Duże wkłady obszarników, kapitalistów, wyższych urzędników państwowych i osadników potraktować jako majątek narodowy i po wypłaceniu drobnych wkładów zaprzestać działalności banków prywatnych, pozostawiając czynny jedynie Bank Państwowy. W takim przypadku bez wątpienia zostaną podcięci przemysłowcy i znaczni kupcy, prowadzący swe operacje za pośrednictwem banków prywatnych. Problem ten jest złożony, dlatego chciałbym mieć wytyczne (Pismo Sekretarza KC КП(б) Białorusi Pantielejmona Ponomarienki do Józefa Stalina..., 1939, k. 206–211; cyt. za: „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941..., 1998, s. 147–148).

Wspomniane „duże wkłady” w placówkach bankowych rzeczywiście były niemałe. Tym bardziej że wedle danych sowieckich jedynie w kasach oszczędnościowych przejętych na terenie Wołynia i Galicji Wschodniej znajdowało się prawie 297 mln zł, należących do 1 mln 185 tys. osób (Informacja Biura Politycznego СК Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) o wysokości środków..., 1939, k. 138). Właściciele tych środków *de facto* pozbawiono większości pieniędzy w wyniku ograniczeń wypłat depozytów. W połączeniu z szalejącą drożyzną, nacjonalizacją wielu sklepów i dewaluacją złotego przyniosło to fatalne skutki w postaci niedoborów podstawowych artykułów codziennego użytku i żywności⁴.

⁴ Na przykład we Lwowie w październiku ceny chleba trzykrotnie przewyższyły te sprzed wybuchu wojny: Łuc'kyj, 2006, s. 106.

Pierwsze agendy sowieckich banków przybyły wraz z personelem na Zachodnią Ukrainę i Zachodnią Białoruś w październiku 1939 roku. Proces instalacji ich placówek przebiegał skokowo, przy czym ze zrozumiałych przyczyn filie banków zostały otwarte najwcześniej w dużych miastach, takich jak Lwów, Brześć i Białystok. W uchwale CK WKP(b) z dnia 1 października 1939 roku, poświęconej sytuacji na zajętych terytoriach „byłego państwa polskiego” postanowiono, że w kwestii bankowości najważniejsze stało się ustanowienie funkcji specjalnych komisarzy bankowych przy istniejących zarządach wojewódzkich, stanowiących rzeczywiste lokalne ośrodki władzy. Ich zadaniem było przejęcie kontroli nad polskimi bankami oraz przeprowadzenie ich pełnej inwentaryzacji przed włączeniem do sowieckiego banku centralnego. Komisarze powinni byli również umożliwić wznowienie działalności banków, co wiązało się m.in. z niezwykle ważnym aspektem sowieckiej bankowości, jakim była polityka kredytowa wobec poszczególnych zakładów przemysłowych oraz instytucji państwowych (Protokół z posiedzenia CK WKP(b) dotyczący organizacji życia politycznego i gospodarczego na okupowanych ziemiach polskich, Moskwa, 1 października 1939 roku, w: *Dokumenty wniezionej polityki SSSR*, 1992, s. 19–22).

Jednocześnie został ustanowiony całkowity zakaz prowadzenia jakichkolwiek transakcji ze środków znajdujących się w posiadaniu polskich banków bez zgody wspomnianych komisarzy. Oznaczało to faktyczne zamrożenie zgromadzonego w tych placówkach kapitału, a miejscowe władze otrzymały zakaz korzystania z tych środków. Zgodnie z uchwałą Biura Politycznego wstrzymano transakcje międzynarodowe. Pod względem podległości organizacyjnej komisarze bankowi byli podporządkowani dwóm pełnomocnikom Banku Państwowego ZSRS na terenach przyłączonych do Białoruskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (BSRS) i Ukraińskiej Socjalistycznej Republiki Sowieckiej (USRS). Pierwszy z nich, odpowiedzialny za tereny przypadłe Białorusi, rezydował w Białymstoku, drugi zaś, któremu powierzono nadzór nad bankami istniejącymi na ziemiach wchłoniętych przez Ukrainę, miał swoją siedzibę we Lwowie. O obsadzie tych stanowisk zdecydować miał Nikołaj Bułganin, ówczesny prezes Banku Państwowego ZSRS (Gosudarstwiennyj Bank Sowietckiego Sojuza, dalej: Gosbank ZSRS) i członek Biura Politycznego (Wyciąg z protokołu z posiedzenia CK WKP(b) dotyczący organizacji życia politycznego i gospodarczego..., 1939, k. 57–61, także wydane w: *„Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941...*, 1998, s. 157⁵).

Zgodnie ze wspomnianą uchwałą wznowić swoją działalność powinny były również kasy oszczędnościowe (Gnatowski, 1997, s. 204–205).

5 Dokument tożsamy z wcześniej wymienionym, aczkolwiek opublikowany w pełniejszym zakresie.

Co najważniejsze, w świetle decyzji СК ВКР(б) z 1 października mającym dopiero powstać Zgromadzeniom Ludowym polecono „rozstrzygnąć kwestię nacjonalizacji banków i wielkiego przemysłu” (Wyciąg z protokołu z posiedzenia СК ВКР(б) dotyczący organizacji życia politycznego i gospodarczego..., 1939, k. 57–61). Pod takim też m.in. hasłem polecono organizować kampanię wyborczą do Zgromadzeń Ludowych. Załogi zakładów miały wyłaniać swoich delegatów z żądaniami nacjonalizacji tych przedsiębiorstw (Meldunek operacyjny nr 42 Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych БСРС Ławrientija Canawy..., 1939, k. 1–16, s. 166, także wydane w: „Zachodnia Białoruś” 17.IX.1939 – 22.VI.1941..., s. 155).

Jak widać, władze okupacyjne zamierzały stosunkowo szybko przywrócić efektywność działania sektora bankowego, choć miały w tym ukryty jeszcze wówczas cel. Otóż działania te stanowiły faktyczny wstęp do pełnej i całkowitej nacjonalizacji banków. Decyzja ta nie zapadła od razu, jednakże przedsięwzięte w tym kierunku kroki wyraźnie wskazywały dość jednoznacznie na los, jaki miał przypaść placówkom bankowym na terenie okupacji sowieckiej. Formalne przyzwolenie na nacjonalizację tej sfery gospodarki nastąpiło wraz z „wyrażeniem woli” tzw. zgromadzeń ludowych Zachodniej Białorusi i Zachodniej Ukrainy, kiedy to „masom ludowym” powierzono zadanie znacjonalizowania nie tylko ziemi, przedsiębiorstw prywatnych, środków transportu, lecz także banków. Rzecz jasna, był to tylko wybieg propagandowy. W rzeczywistości operacja ta została wcześniej zaplanowana i miała przebiegać nie spontanicznie, ale na podstawie nakreślonego już scenariusza. Według oficjalnej wersji wszystkie te działania miały służyć położeniu kresu wyzyskowi człowieka przez człowieka. „Przyzwolenie ludu” na nacjonalizację banków stało się faktem w dniach 26–28 października we Lwowie dla terenów przyłączonych do USRS i w dniach 28–30 października w Białymstoku dla ziem przypadłych БСРС (Głowacki, 1998, s. 66–69; Wierzbicki, 2009, s. 210).

W związku z brakiem możliwości stawienia oporu totalitarnemu państwu placówki bankowe i kas oszczędnościowych masowo przechodziły na własność okupanta. Według oficjalnych choć niepełnych danych do końca 1939 roku znacjonalizowano na terenie zachodnich obwodów USRS (Wołyń i Galicja Wschodnia) 414 banków i 1,5 tys. innych instytucji kredytowych (Głowacki, 1998, s. 143). Niewiadomą pozostaje dotąd liczba takich instytucji przejętych na terenie Zachodniej Białorusi, aczkolwiek w jednym tylko obwodzie białostockim znacjonalizowano 95 banków. Stały się one fundamentem nowego, odgórnie zorganizowanego systemu bankowości na okupowanych ziemiach. Co więcej, kilka tygodni po nacjonalizacji rozpoczęła się operacja wyłączenia polskiego złotego z obiegu w celu pełnego zastąpienia go sowieckim rublem (Uchwała СК ВКР(б) i РКЛ ЗСРС „O przejściu na sowiecką walutę...”, 1939, k. 64–65). Aby umożliwić przeprowadzenie tego żmudnego procesu, Gosbank wyemitował dodatkowo 700 mln rubli, z tego 400 mln dla „obsługi” obiegu w zachodnich

obwodach USRS i 300 mln dla zabezpieczenia wymiany waluty w zachodnich obwodach BSRS (Baran, 2012, s. 480).

Władze okupacyjne skutecznie wprowadziły własny system bankowości, włączając weń sieć placówek przejętych dzięki nacjonalizacji. Kluczową rolę odgrywał w nim Bank Państwowy zSRS. Bank centralny posiadał znaczenie strategiczne dla całego państwa. Odpowiadał on za obsługę krótkoterminowych kredytów, transakcje międzynarodowe, obsługę budżetu państwa, plany kredytów wewnętrznych, obieg pieniądza, zakup i sprzedaż metali szlachetnych, obcej waluty oraz bilansowanie budżetu. W 1938 roku Gosbank uzyskał status organu państwowego specjalnego znaczenia, ponieważ został wyłączony ze struktur Ludowego Komisariatu Finansów i podlegał odtąd bezpośrednio rządowi. W roku wybuchu wojny został uzupełniony o banki finansujące armię. Jego działalność wspierały banki wyspecjalizowane w obsłudze kredytowej i finansowej poszczególnych sektorów gospodarki (np. Państwowy Bank Długoterminowego Kredytowania Przemysłu i Gospodarki Energetycznej, Centralny Bank Gospodarki Komunalnej i Budownictwa Mieszkaniowego, Centralny Bank Gospodarki Wiejskiej i inne). Przyjęcie takiego systemu bankowego gwarantowało Sowiecom stałe finansowanie największych inwestycji państwowych i nieustanny rozwój przemysłu (Atlas, 1958; Krotow, 2011; Pohl, 1975; *History of the Bank of Russia*, b.d.).

Zgodnie z decyzją kierownictwa partyjnego na szczeblu poszczególnych obwodów filie terenowe Gosbanku miały powstać – zgodnie z wolą kierownictwa politycznego Związku Sowieckiego – do 10 grudnia 1939 roku, natomiast już dziesięć dni później pracę miały rozpocząć mniejsze oddziały, na poziomie powiatów i miast (Baran, 2012, s. 480). Bez względu na polecenia partii, z uwagi na przewlekłość działania władz administracyjnych, niereprezentujących wysokiego poziomu kompetencji, proces tworzenia sowieckiej bankowości znacznie przeciągnął się w czasie i zakończył dopiero późną wiosną 1940 roku. Podobnie jak w innych dziedzinach administracji i organizacji życia społecznego, tak i w bankowości kluczowe zadania przeznaczono „ludziom sowieckim”, czyli pracownikom przysłanym na stanowiska kierownicze z centralnych i wschodnich obwodów obu republik. Jednocześnie prowadzono szkolenia dla ludności miejscowej, które miały wprowadzić ją w tajniki funkcjonowania sowieckich banków (Wierzbicki, 2009, s. 215).

Jak wyglądały struktury bankowości okupanta? Na terenach, z których utworzono sześć zachodnich obwodów Ukraińskiej SRS, do połowy tego miesiąca powstało sześć filii obwodowych Gosbanku, a także 50 placówek rejonowych (Bonusiak, 2006, s. 256). Co niezwykle istotne dla finansów poszczególnych obwodów, majątek zgromadzony we wspomnianych bankach nie przestawał być kapitałem lokalnym, związanym z ludźmi, którzy go wytworzyli i zgromadzili, a uznany został za środki niejako centralne, zatem pozostające w gestii wyższych władz, które mogły – lecz wcale nie musiały – przeznaczyć ich część na potrzeby rozwoju danego

regionu. Jednocześnie narzucono kierownictwu banków ostry reżim dyscypliny finansowej w zakresie wydawania środków finansowych, które znajdowały się w ich zasobach (Baran, 2012, s. 480).

Bankom powierzono rolę stymulanta centralnie kierowanej gospodarki i wybranych zakładów produkcyjnych oraz instytucji, ale bez względu na to, miały one do wykonania także inne zadanie. Właściwie od początku zarządzania przez komunistów stały się narzędziem totalitarnego państwa w walce z prywatnymi przedsiębiorstwami, sklepami i zakładami rzemieślniczymi, które nie podlegały nacjonalizacji. Jednym z tego przejawów było ograniczenie możliwości udzielania kredytów, co po okresie wojennego chaosu oznaczało dla wielu przedsiębiorców brak szans na dalsze prowadzenie działalności. Było to zresztą wpisane w zamiary władz i stanowiło ciche dopełnienie działań natury represyjnej w pełnym tego słowa znaczeniu. Co więcej, archiwa placówek bankowych stanowiły dla nowych władz źródło szczególnie cennych informacji związanych z kredytami i pożyczkami udzielonymi jeszcze przed sowiecką agresją. Banki dysponowały pełną wiedzą na temat majątku kredytobiorców sprzed wybuchu wojny, co pomagało w kategoryzowaniu mieszkańców ziem wschodnich pod względem klasowym i materialnym.

Tytułem konkluzji tej części artykułu należy zauważyć, że działania władzy w okresie pierwszej okupacji sowieckiej doprowadziły do całkowitej likwidacji polskiej sieci bankowej istniejącej na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej. Zmonopolizowanie bankowości przez Bank Państwowy ZSRS miało również tego rodzaju negatywny skutek, że utrudniało wielu osobom staranie się o kredyty i pożyczki na działalność gospodarczą. Taki też był cel władz i został on w pełni osiągnięty – jednostki prężniejsze, przedsiębiorcze, prowadzące aktywność gospodarczą zostały skazane na łaskę (czy raczej niełaskę) państwa, które w pełni rozciągnęło kontrolę nad kapitałem publicznym i doprowadziło w krótkim czasie do zniszczenia bądź przejęcia kapitału prywatnego.

Bankowość podczas okupacji niemieckiej (bez dystryktu Galicja GG)

Polskie ziemie wschodnie zajęte przez Niemców po rozpoczęciu ataku na Związek Sowiecki znalazły się w składzie trzech odrębnych i różniących się od siebie polityką okupacyjną struktur administracyjnych: 1) teryny województw wileńskiego, nowogródzkiego oraz północno-wschodniej części województwa poleskiego weszły w skład Komisariatu Rzeszy Wschód (Reichskommissariat Ostland); 2) województwo białostockie zostało w większości przyłączone do Rzeszy (Prowincja Prusy Wschodnie) jako okręg białostocki, do którego wcielono obwód grodzieński oraz część przedwojennych powiatów prużańskiego i brzeskiego, za to bez Suwalszczyzny; 3) Wołyń wraz z południowym Polesiem został włączony do Komisariatu Rzeszy Ukraina (Reichskommissariat Ukraine). W pierwszych

tygodniach okupacji niemieckiej, do przełomu lipca i sierpnia 1941 roku, decyzje natury gospodarczej podejmował Sztab Gospodarczy Wehrmachtu (Wirtschaftsstab Ost), dopiero po oddaleniu się działań wojennych na wschód stopniowo władzę przejmowała administracja cywilna (Pohl, 2009, s. 94).

Trwalsze (w porównaniu do działań podejmowanych w strefie przyfrontowej) decyzje w dziedzinie polityki bankowej na okupowanych ziemiach zapadały dopiero wtedy, kiedy kompetencje z zakresu polityki walutowej i bankowości przeszły do Ministerstwa ds. Okupowanych Ziem Wschodnich, organu administracji okupacyjnej, który powstał w celu zapewnienia porządku na zajętych terenach Związku Sowieckiego i podjęcia ich eksploatacji. Jako sowieckie Niemcy traktowali także te ziemie przedwojennej Polski, które do 22 czerwca 1941 roku znajdowały się pod sowiecką okupacją, unormowaną dwustronnie w wyniku drugiego paktu Ribbentrop–Mołotow.

Podobnie jak wcześniej Związek Sowiecki zignorował postanowienia konwencji haskich odnośnie do polityki bankowej, jaką powinno prowadzić państwo-okupant, tak samo postąpiła Rzesza Niemiecka. Złamano nawet zapis o konieczności utrzymania na podbitym terenie jednolitej waluty. Naziści wprowadzili kurs walut stawiający markę w uprzywilejowanej pozycji wobec sowieckiego rubla. Prowadzona przez nich polityka gospodarcza dotycząca pieniądza i kontrola nad jego obrotem okazały się kolejnym narzędziem ubezwłasnowolniania mieszkańców podbitych terenów. Spośród zapisów wynikających z konwencji haskich okupant wykorzystał jedynie przysługujące mu przywileje, określone przez art. 53 regulaminu haskiego następująco:

Armia, zajmująca daną miejscowość, może rekwirować tylko gotówkę, fundusze i obliży dłużne (papiery wartościowe), stanowiące własność państwową oraz składy broni, środki transportowe, magazyny i zapasy zaprowiantowania i w ogóle wszelki ruchomy majątek państwa, mogący służyć do celów wojennych (cyt. za: Pohl, 2009, s. 96).

Jesienią 1941 roku Niemcy zdecydowali się uruchomić na okupowanym Wschodzie instytucje parabankowe. Na terenach włączonych do Komisarjatu Rzeszy Ukraina utworzyli sieć kas kredytowych z placówkami w Równem, Łucku, Żytomierzu, Winnicy, Kirowogradzie, Mikołajowie, Dniepropietrowsku, Krzywym Rogu, Kijowie i Brześciu (Berichte über Sitzung des Verwaltungsrates..., 1942). Objęły one działalnością również południową część terenów, które wcześniej wchodziły w skład BSRS, to jest rejon Brześcia oraz południowy skraj województwa poleskiego. Łącznie powstało co najmniej 50 takich placówek (Eichholtz, 2003, s. 726). Ich zadaniem było prowadzenie polityki pieniężnej na okupowanych terytoriach w okresie przejściowym, to jest do czasu wypracowania trwalszego

systemowego rozwiązania, mającego objąć siecią bankową rozległe obszary Białorusi i Ukrainy.

Koordinację tych działań miała prowadzić placówka centralna. W tym celu, na wzór Banku Emisyjnego działającego w GG, na terenie Komisariatu Rzeszy Ukraina utworzono Centralny Bank Emisyjny Ukrainy (Zentralnotenbank Ukraine). Zgodnie z poleceniem Alfreda Rosenberga, Ministra Rzeszy ds. Okupowanych Terenów Wschodnich, ów bank rozpoczął swoją działalność 5 marca 1942 roku. Jego centrala została zlokalizowana w Równem, aczkolwiek filie utworzono zarówno na terenach przedwojennej Polski (Brześć i Łuck), jak i dawnej USRS (Żytomierz, Winnica, Mikołajów, Kijów, Krzywy Róg, Dniepropietrowsk i Kirowograd). Zorganizowano je zresztą, opierając się na tzw. imperialnych kasach kredytowych, działających już od wielu miesięcy. Rzecz jasna, instytucja ta była w pełni zależna od władz okupacyjnych, a jej działania wpisywały się w ramy polityki względem podbitego i eksploatowanego terytorium. Wspomniany bank emisyjny był ukraiński jedynie z nazwy. Większość stanowisk kierowniczych została obsadzona przez Niemców. Prezesem tego „centralnego” banku dla RUKU został dr E. Einsiedel, jego zastępcą również był Niemiec – dr Scheffler (Kłymenko, 2015, s. 80 i n.). Pierwszym poważnym zadaniem Zentralnotenbank Ukraine było przygotowanie opisanej już reformy walutowej, polegającej na wymianie sowieckich rubli na karbowanice (krb).

Poza Centralnym Bankiem Emisyjnym Ukrainy utworzono sieć banków gospodarczych, tzw. W-banków (Wirtschaftsbanken), o innych zadaniach. Największą i główną placówką był Centralny Bank Gospodarczy w Równem. Oficjalnym jej zadaniem było „wyczerpanie zasobów pieniężnych” z ziem okupowanych. Można zatem mówić o zamiarze wykorzystania przez nazistów bankowości do przeprowadzenia zinstytucjonalizowanej pauperyzacji mieszkańców Wołynia i innych terenów włączonych do RUKU. Do końca września 1942 roku wkład banku gospodarczego w Równem osiągnął wysokość ponad 1,5 mld krb. Możliwości wypłaty z rachunków były ograniczone – limity wynosiły do 1 tys. krb w ciągu dnia i do 5 tys. w miesiącu (Kłymenko, 2015).

Na czym jednak polegała wyjątkowość banków gospodarczych w polityce niemieckiego okupanta? Radca Banku Rzeszy Hans von Rodewald postrzegał je jako główny fundament „odbudowy życia gospodarczego” na niższym poziomie dla zajętych ziem Ukrainy. Banki te miały być w swojej roli podobne do niemieckich kas oszczędnościowych i swoją działalnością pobudzać finansowo inwestycje (oczywiście niemieckie) na podległym sobie terenie, decydować o wsparciu krótkoterminowymi kredytami itd. Kierownictwo nad siecią placówek gospodarczych dzierżył Centralny Bank Gospodarczy Ukrainy, na czele z dyrektorem generalnym dr. Wehage. Radca Rodewald w jednym z artykułów poświęconych niemieckiej bankowości w Komisariacie Rzeszy Ukraina zwięźle ujął jej zadania: „W krótkich słowach – banki gospodarcze miały pomóc

w «pełnym zagospodarowaniu sił roboczych ziem zroszonych krwią niemieckiego żołnierza» (Rodewald, 1942). Słowa te w pełni oddają zamysł gospodarczego wykorzystania terenów w RKK. Tym bardziej że to właśnie te banki miały obsługiwać kooperatywy rolnicze, czyli gospodarstwa chłopskie połączone na potrzeby lepszej eksploatacji (Macharyniec, 2019, s. 54; Perechrest, 2010, s. 42). Odrębną rolę odgrywał Centralny Bank Ekonomiczny „Ukraina”, stanowiący *de facto* uzupełnienie działalności wspomnianych już banków. Na Wołyniu instytucja ta nie miała jednak aż takiego znaczenia jak na ziemiach przedwojennej USRS.

W odróżnieniu od Komisariatu Rzeszy Ukraina, teren północno-wschodnich ziem II Rzeczypospolitej włączony w skład Komisariatu Rzeszy Wschód pod względem waluty został potraktowany podobnie, jak ziemie wcielone do Rzeszy – wprowadzono tam markę niemiecką, jednak nie od razu. W pierwszych miesiącach okupacji pozostawiono jeszcze w obiegu sowieckiego rubla, łącznie z banknotami o najwyższych nominałach. Ku rozczarowaniu ludności, utrzymano ceny obowiązujące na tych terenach przed wybuchem wojny niemiecko-sowieckiej, zachowano również system podatkowy. Działania te były pierwszym czytelnym sygnałem dla mieszkańców okupowanych województw północno-wschodnich, że nadzieje na poprawę sytuacji materialnej i gospodarczej regionu były złudne.

Z inicjatywy Gustawa Schlotterera, jednego z architektów niemieckiego systemu gospodarczego na Wschodzie, wzmożono kontrolę graniczną między Prusami Wschodnimi a terenami Ostlandu, by zapobiec przenikaniu waluty. Podczas wymiany rubla na markę niemiecką banki otrzymały polecenie Ministerstwa ds. Okupowanych Ziem Wschodnich, aby kwoty o wartości powyżej 3 tys. rubli zgłaszający potwierdzali specjalnymi poświadczeniami, wyjaśniając, z jakiego źródła zdobyli taką ilość pieniędzy (Einschreiben Betr: Währungsneuordnung im Reichskommissariat Ukraine..., 1942). Wymaganie takich zaświadczeń miało służyć ewentualnemu blokowaniu wymiany większych kwot sowieckiej waluty.

W ciągu pierwszych ośmiu miesięcy niemieckiej okupacji Ostlandu improwizowany system bankowo-kredytowy został oparty na częściowo przywróconych dawnych lokalnych bankach, w latach 1939–1941 znacjonalizowanych przez sowieckie władze. Niemcy nie zdecydowali się na wprowadzenie na ten teren filii tak znacznych banków Rzeszy, jak Drezdner Bank (Handels- und Kreditbank AG), Bank der Deutschen Arbeit i Commerzbank (Hansabank AG), co zrobili na terenie zajętych przez siebie państw bałtyckich (Wheatley, 2017, s. 144). Może to wskazywać na brak większego zainteresowania, by pobudzać lokalną gospodarkę kredytami i skoordynowanymi działaniami finansowymi. Wpisywałoby się to w zamiar maksymalnej eksploatacji ziem Ostlandu w zakresie produkcji żywności oraz wyrębu lasów.

System bankowości na terenach Ostlandu został przez niemieckie władze częściowo uporządkowany dopiero na początku kolejnego roku. 23 lutego 1942 roku decyzją Komisarza Rzeszy na Wschodzie zapowie-

dziano organizację publicznych banków oszczędnościowych w każdym z dystryktów w Komisariacie. Placówki te miały otrzymać z założenia charakter powierniczy i obsługiwać wszelkie transakcje finansowe na swoim terenie (*Verköndungsblatt des Reichskommissar für das Ostland*, 1942, s. 35). W marcu 1942 roku powołano do życia kolejne ciało bankowe w postaci *Gemeinschaftsbank Ostland* (Banku Społecznego Wschód). Placówka łączyła w sobie cechy i funkcje banku prowincjalnego, izby rozliczeniowej oraz centralnego banku kooperacyjnego (Wheatley, 2017, s. 144–145). W ramach tej instytucji wydzielono *Gemeinschaftsbank Weissruthenien* z siedzibą w Mińsku. Jego zadaniem była obsługa kredytowa i transakcyjna przedsiębiorstw zlokalizowanych na terenie okręgu *Weissruthenien* (Generalnego Okręgu Białorusi). Okręg ten obejmował wówczas takie okupowane ziemie polskie, jak większość przedwojennego województwa wileńskiego (bez Wilna), okolice Głębokiego, Wilejki, Nowogródka, Lidy, Słonimia, Baranowicz i Hancewiczów (*Gemeinschaftsbank Weissruthenien – 33 Filialbetriebe – Umfassendes Aufgabengebiet*, 1942, s. 6). W 1943 roku w skład banku włączono również (wraz z miejscowymi aktywami) Bank Estonii (reaktywowany w 1941 roku po wcześniejszym zlikwidowaniu przez Sowietów), przy czym nie miał on prawa emisji pieniądza.

Gemeinschaftsbank Ostland miał swoje filie w miastach, w których wcześniej istniały kasy kredytowe Rzeszy. Jego działalność objęła tereny Wileńszczyzny i dawnych województw nowogródzkiego i poleskiego. Jednakże wraz z włączeniem tego obszaru do strefy obiegowej marki niemieckiej naziści zarzucili pomysł wydania tam lokalnej waluty na wzór karbowanica. Wyjątkiem był wspomniany już rejon Brześcia, w którym obowiązywało przedłużenie sieci bankowej Komisariatu Rzeszy Ukraina w postaci filii Centralnego Banku Emisyjnego Ukrainy. *Gemeinschaftsbank Ostland* nie emitował zatem lokalnej waluty, a do pewnego stopnia regulował politykę pieniężną i kredytową na terenie Ostlandu jako przedłużenie tego rodzaju działań państwa niemieckiego z Prus Wschodnich (Gerlach, 1999). Nie sposób ulec wrażeniu, że – podobnie jak na terenach Wołynia i całego RUK – bankowość okupacyjna miała służyć przede wszystkim stopniowemu drenażowi mieszkańców okupowanych terenów z oszczędności oraz obsłudze sektora rolnego, żywiącego armię niemiecką w ramach Nowego Porządku Rolnego (Chiari, 1993, s. 77–81; Connor, 2007, s. 167 i n.; Pohl, 2009, s. 95).

Po sukcesach zimowej ofensywy Armii Czerwonej w 1944 roku i zagrożeniu zachodniego Wołynia Alfred Rosenberg zarządził wywiezienie zasobów, pracowników i wyposażenia Centralnego Banku Emisyjnego Ukrainy. Już wcześniej ewakuowano banki gospodarcze oraz Centralny Bank Ekonomiczny Ukrainy, a po rozpoczęciu operacji „*Bagratiön*” również *Gemeinschaftsbank Ostland* i W-banki z Białorusi. Według planów Rosenberga, zapewne liczącego na powrót na Wschód, banki te miały wznowić swoją działalność najpóźniej pod koniec 1944 roku. Nie doszło do tego jednak ze względu na przebieg wydarzeń wojennych. Natomiast

w maju tamtego roku, korzystając z ewakuowania administracji Zentralnotenbank Ukraine do Generalnego Gubernatorstwa, Niemcy zdecydowali się na przeprowadzenie szczegółowej inspekcji jego dotychczasowej działalności. Operację tę przeprowadzono na polecenie Rosenberga. Jej wyniki wykazały „niezdrowe tendencje” kierownictwa banku do nieusprawiedliwionego wydawania pieniędzy Rzeszy. Na jaw wyszły również fakty związane z defraudacjami na wielkie kwoty, jakich dopuszczali się niemieccy urzędnicy, przeważnie pozostający na stanowiskach zarządzających. Sytuacja taka była możliwa tym bardziej, że Erich Koch nie zamierzał panować nad sytuacją, a na Wołyniu przebywał rzadko. Inspekcja zapewne była jednym z elementów walki o władzę wewnątrz nomenklatury NSDAP i niemieckiego aparatu administracji okupacyjnej. Bez względu na to, winnych nadużyć nie pociągnięto do odpowiedzialności, po pierwsze, z uwagi na fatalną sytuację na froncie, po drugie, gdyż w toku ewakuacji zapewne zdążyli oni zapobiegawczo zniszczyć najbardziej kompromitujące dowody swoich poczynań (Kłymenko, 2015, s. 89).

Przeprowadzone badania pozwalają na wysnucie hipotezy, że tereny państwa polskiego włączone w latach 1941–1944 do komisariatów Rzeszy w zakresie niemieckiej polityki bankowości zostały potraktowane jeszcze bardziej instrumentalnie niż ziemie, które weszły w skład GG (Kłusek, 2011, s. 105–131).

W okresie drugiej okupacji sowieckiej (1944–1945)

Podobnie jak w latach 1939–1941, w ciągu kilku miesięcy po „wyzwoleniu” przez Armię Czerwoną spod okupacji niemieckiej ziemie wschodnie II RP – od nowogródzkiego po stanisławowskie – zostały włączone w sieć sowieckiego systemu bankowego na drodze nacjonalizacji. A właściwie renacjonalizacji, gdyż ZSRS traktował wszelkie organizacje bankowe i kredytowe na wschód od nowo wytyczanej granicy z Polską za własność państwową według stanu sprzed wybuchu wojny niemiecko-sowieckiej (Atlas, 1948). Jesienią 1944 roku proces ten został w znacznym stopniu zakończony na terenach ponownie wcielonych zarówno do USRS, jak i do BSRS. Filie Banku Państwowego ZSRS odtworzono na szczeblu obwodowym w Wilejce, Baranowiczach, Brześciu i Pińsku (na Zachodniej Białorusi) oraz w Łucku, Równem, Lwowie, Drohobyczu, Tarnopolu i Stanisławowie (na Zachodniej Ukrainie). Sowieckie banki zlokalizowano również w Wilnie, ponownie przyznanym Litewskiej Socjalistycznej Republice Sowieckiej (LSRS). Przywrócony został system centralny uzupełniony bankowością lokalną i wyspecjalizowaną, to znaczy najważniejsze transakcje finansowe i obsługa kredytów największych przedsiębiorstw przemysłowych, finansowanie administracji itd. pozostały w gestii Gosbanku. Mimo to liczne drobniejsze kwestie kredytowo-finansowe pozostały w kompetencjach banków „pomocniczych”.

Zanim jeszcze komunistyczni okupanci zdążyli przywrócić na tym obszarze własną bankowość, uczynili to z walutą. Rubel powrócił zatem szybko do obiegu wraz z organami finansowymi i gospodarczymi, czyli zaledwie po kilku-, góra kilkunastu dniach po wyparciu z danych terenów wojsk niemieckich. Ku zdziwieniu władz okazało się, że ludności udało się zachować znaczne zasoby rubli. Świadczyć o tym może wysokość „pożyczek” przekazywanych (zwykle pod przymusem) przez miejscowych na Państwowy Fundusz Obrony w pierwszych miesiącach po przywróceniu sowieckiej okupacji. W rezultacie tych działań do końca 1944 roku całkowicie wyeliminowano markę niemiecką z terenów obejmowanych wcześniej przez Komisariat Rzeszy Wschód oraz z Galicji Wschodniej. Rubel zastąpił również karbowanica na Wołyniu.

Opierając się na przywróconej sowieckiej walucie, od początku 1945 roku w pełni działały już filie Banku Państwowego ZSRS w ośrodkach obwodowych. Do wiosny 1945 roku władzom udało się odtworzyć sieć mniejszych placówek również w znacznie większych ośrodkach rejonowych, miastach posiadających status odrębnych rejonów oraz w rejonach o specjalnym znaczeniu gospodarczym z uwagi na istniejące na ich terytorium ośrodki przemysłowe (obsługiwane m.in. przez banki). W 1948 roku sowieckie władze ustanowiły Pełnomocników Banku Państwowego dla BSRS i USRS. Urzędy tych wyższych urzędników pełniły funkcję aparatu filialnego sowieckiego banku centralnego na terenie obu republik, ale nie otrzymały prawa do emisji waluty (Łuhowenko, 2011; Mierchjakow, 1996, s. 209).

Od pierwszych miesięcy powtórnej władzy sowieckiej na polskich ziemiach wschodnich placówki bankowe okupanta odgrywały ważną rolę w przemianach społeczno-gospodarczych służących sowietyzacji. Korzystając z nadzwyczajnych kompetencji w zakresie finansowania przemysłu państwa (w tym przemysłu wojennego), filie Banku Państwowego ZSRS były w stanie przeprowadzić skomplikowane i kosztowne operacje polegające na wsparciu przeniesienia wielu zakładów przemysłowych, w tym również przemysłu ciężkiego, z głębi Związku Sowieckiego na tereny jego zachodnich obwodów. Bank Państwowy pozostał poza strukturą Ludowego Komisariatu Finansów ZSRS do 1946 roku (*History of the Bank of Russia*, b.d.).

Zubożenie i tak biednego społeczeństwa obwodu spotęgowały wyniki reformy pieniężnej przeprowadzonej na Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi w grudniu 1947 roku w oparciu na placówkach bankowych. Władze uznały wówczas za niezbędne wzmocnienie sowieckiej waluty i zebranie powojennej „nadwyżki” oraz zniesienie systemu kartkowego, co miało przywrócić rublowi zdolność nabywczą. Reforma zakładała wymianę 10 starych rubli na jednego nowego i jednocześnie uregulowanie cen. Kwoty umieszczone w państwowych kasach oszczędnościowych i bankach miały zachować swą wartość w relacji 1 do 1 do skromnej sumy 3 tys. rubli, a powyżej tej granicy automatycznie traktowano je jak ogół wymienianych pieniędzy (Batyrjew, 1958; Markowski, 2018).

Władzom chodziło przede wszystkim o przywrócenie pełnej kontroli państwa nad zasobami pieniężnymi, jakie zdołało zgromadzić społeczeństwo w ciągu trzech lat od zakończenia okupacji niemieckiej. W świetle propagandy „spekulantami”, a więc wrogami władzy, byli głównie kupcy, właściciele niezamkniętych jeszcze sklepów, zamożniejsi rolnicy i drobni przedsiębiorcy, którym jeszcze udało się utrzymać na rynku, coraz mocniej obłożonym fiskalnie przez finansowy ucisk państwa. Pod względem czasowym powojenna reforma pieniężna zbiegła się ze zmasowaną kampanią na rzecz kolektywizacji oraz operacją „Zachód”, polegającą na deportacji z Zachodniej Ukrainy kilkudziesięciu tysięcy osób, których krewni uczestniczyli w antysowieckim ruchu oporu, jak również z rozpoczęciem kampanii przeciwko „burżuazyjnym nacjonalistom” w świecie kultury i nauki. W związku z tym władze zaskoczyły obywateli zarówno terminem, jak i pośpiechem swoich działań.

W rezultacie tempo wprowadzania reformy było wręcz zawrotne i zrealizowano ją w prawdziwie rewolucyjnym stylu: już 16 grudnia 1947 roku weszła do obiegu nowa waluta (poza monetami), w obwodzie jednak rozpoczęto wymianę pieniędzy dopiero 18 grudnia i miała ona trwać zaledwie do końca tego roku. Spowodowało to masowy ruch ludności do punktów wymiany, tym bardziej że pieniądze niezgłoszone zupełnie straciły wartość. Jednocześnie ustalono średnie ceny państwowe po reformie. W rezultacie wymiany waluty nawet ludzie posiadający dotąd znaczne rezerwy finansowe znaleźli się w trudnej sytuacji materialnej. Ceny spadały jednak powoli: na terytorium sowieckiej Ukrainy w 1948 roku o 17% (Baran, Danylenko, 1999, s. 31). Do końca 1950 roku obniżyły się średnio o 43%, ale nie poszedł za tym odpowiedni wzrost siły nabywczej (Slusarenko, Husiew, Drożynta i in., 2000, s. 359).

Konkluzje

Działania obu okupantów w zakresie polityki pieniężnej i bankowości na terenie ziem wschodnich były radykalne i niezwiązane z potrzebami zapewnienia miejscowej ludności bezpieczeństwa finansowego. Tym samym zostały pogwałcone podstawowe zasady prawa międzynarodowego, na czele z konwencjami haskimi, precyzującymi obowiązki administracji okupacyjnej m.in. w zakresie utrzymania waluty państwa okupowanego. Operacje dokonywane wokół systemu placówek bankowości istniejącego na zajętych ziemiach polskich miały zapewnić władzom niemieckim sprawną kontrolę nad finansami podbitych terenów, co wpiisywało się w politykę pełnej eksploatacji gospodarczej, zakładającej również ogołocenie ludności słowiańskiej i żydowskiej z posiadanych zasobów finansowych.

Natomiast w odniesieniu do polityki drugiego okupanta trzeba zauważyć, że zarówno w latach 1939–1941, jak i 1944–1946 Sowieci dążyli

do pełnej unifikacji systemu walutowego i bankowego przedwojennych polskich ziem wschodnich z systemem obowiązującym w ZSRS. Działania związane ze zmianą waluty, a następnie z reformą pieniężną, stały się okazją do faktycznego pozbawienia setek tysięcy ludzi oszczędności życia. To z kolei miało na celu złamanie woli oporu miejscowej ludności wobec zachodzących procesów sowiezycyjnnych oraz skazane jej na zależność ekonomiczną od totalitarnego państwa, którego głównym narzędziem na polu ekonomicznym pozostawały bankowość i waluta.

Bibliografia

Źródła archiwalne:

- Archiwum Federalne, Berlin (Bundesarchiv, BA Berlin)
Berichte über Sitzung des Verwaltungsrates der Reichskreditkassen vom 08.01.1942 (1942). BA Berlin, R. 29/3.
Einschreiben Betr: Währungsneuordnung im Reichskommissariat Ukraine vom 05.06.1942 (1942). BA Berlin, R. 29/3.
- Archiwum Narodowe Republiki Białorusi w Mińsku (Nacyjanalny archiu Rjespubliki Biełaruś, NARB)
Meldunek operacyjny nr 42 Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych BSRs Ławrientija Canawy dla Sekretarza CK KP(B) Białorusi, Pantielejmona Ponomarienki, Białystok, październik 1939 roku (1939). NARB, f. 4, op. 21, spr. 1683.
Pismo Sekretarza KC KP(b) Białorusi Pantielejmona Ponomarienki do Józefa Stalina dotyczące sytuacji na terenach Polski zajętych przez wojska sowieckie, Mińsk, 25 września 1939 roku (1939). NARB, f. 4, op. 21, spr. 1521.
Raport kierownika oddziału kadr Centralnego Komitetu Komunistycznej Partii (bolszewików) Białorusi Krawcowa o wynikach przeszukania filii Banku Polskiego w Brześciu z 26 października 1939 roku (1939). NARB, f. 4, op. 1, spr. 13348.
- Rosyjskie Centrum przechowywania i badania dokumentów historii najnowszej (Rossijskij centr chranienija i izuczenija dokumentow nowiejszej istorii, RCCHIDNI)
Wyciąg z protokołu z posiedzenia CK WKP(b) dotyczący organizacji życia politycznego i gospodarczego na okupowanych ziemiach polskich, Moskwa, 1 października 1939 roku (1939). RCCHIDNI, f. 4, op. 3, spr. 1014.
- Rosyjskie Państwowe Archiwum Historii Społeczno-Politycznej w Moskwie (Rossijskij gosudarstwiennyj archiw socjalno-politiceskoj istorii, RGASPI)
Informacja Biura Politycznego CK Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) o wysokości środków zdeponowanych na rachunkach kas oszczędnościowych na „Zachodniej Ukrainie”, Moskwa, grudzień 1939 roku (1939). RGASPI, f. 17, op. 166, spr. 616.
Uchwała CK WKP(b) i RKL ZSRS „O przejściu na sowiecką walutę na terenie Zachodniej Ukrainy i Zachodniej Białorusi”, Moskwa, 8 grudnia 1939 roku (1939). RGASPI, f. 17, op. 3, spr. 1016.
- Wydzielone Państwowe Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy (Hałuzewyj derżawnyj archiw Służby bezpeky Ukrajiny, HDA SBU)
Dyrektywa Ludowego Komisarza Spraw Wewnętrznych ZSRS Ławrientija Berii dotycząca zadań NKWD na zajmowanym terytorium Polski, Moskwa, 15 września 1939 roku (1939). HDA SBU, f. 16, op. 32, spr. 33.

Publikacje:

- Ackermann, F. (2010). *Palimpsest Grodno. Nationalisierung, Nivellierung und Sowjetisierung einer mitteleuropäischen Stadt 1919–1989*. Wiesbaden: Harrasovitz Verlag.
- Atlas, M.S. (1948). *Nacyonalizycja bankow w sssr*. Moskwa: Finizdat.
- Atlas, M.S. (1958). *Razwitije Gosudarstwiennogo Banka sssr*. Moskwa: Finizdat.

- Bajura, A. (2013). Krieditno-bankowskije uczieźdienija Zapadnoj Biełarusi w 1919–1939 gg., *Bankauski wiesnik*, styczeń, s. 24–28.
- Baran, W. (2012). Przekształcenia ekonomiczne na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1941, *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr 1 (19), s. 477–494.
- Baran, W., Danylenko, W. (1999). *Ukraina w umowach systemnoji kryzy (1948–1980-i rr)*. Kyjiw: Instytut Istoriji Ukrainy NAN.
- Batyrdjew, W.M. (1958). *Dienieżnoje obraszczenie w sssr*. Moskwa: Gospolitizdat.
- Berkhoff, K. (2004). *Harvest of Despair. Life and Death in Ukraine under Nazi Rule*. Cambridge–London: Harvard University Press.
- Boeckh, K. (2007). *Stalinismus in Der Ukraine. Die Rekonstruktion des Sowjetischen Systems nach dem Zweiten Weltkrieg*. München: Harrasovitz Verlag.
- Bonusiak, W. (2006). *Polityka ludnościowa i ekonomiczna zssr na okupowanych ziemiach polskich w latach 1939–1941 („Zachodnia Ukraina” i „Zachodnia Białoruś”)*. Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego.
- Chiari, B. (1993). Deutsche Zivilverwaltung in Weißrußland 1941–1944. Die lokale Perspektive der Besatzungsgeschichte, *Militärgeschichtliche Mitteilungen*, t. 52, z. 1, s. 67–89.
- Connor, S.A. (2007). *Golden Pheasants and Eastern Kings. The German District Administration in the Occupied Soviet Union, 1941–1944* [praca doktorska obroniona na Wydziale Historii Uniwersytetu Wilfrida Lauriera]. Waterloo, Ontario: b.w. Pobrane z: <https://scholars.wlu.ca/etd/1048> [dostęp: 26.08.2022].
- Dieckmann, Ch. (2011). *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*. Göttingen: Wallstein Verlag.
- Dokumenty wnieszej politiki sssr*, t. xxii, cz. 2: 1 sientabria – 31 diekabria 1939 goda (1992). Moskwa: Izdatelstwo političeskoj litieratury.
- Eichholtz, D. (2003). *Geschichte der deutschen Kriegswirtschaft 1939–1945*, seria 2, cz. 3, München: Saur.
- Gemeinschaftsbank Weissruthenien – 33 Filialbetriebe – Umfassendes Aufgabengebiet (1942). *Deutsche Zeitung im Ostland*, r. 2, nr 246, 8 września, s. 6.
- Gerlach, Ch. (1999). *Kalkulierte Morde. Die deutsche Wirtschafts- und Vernichtungspolitik in Weißrußland 1941–1944*. Hamburg: Hamburger Edition.
- Głowacki, A. (1998). *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Gnatowski, M. (1997). *W radzieckich okowach. Studium o agresji 17 września 1939 r. i radzieckiej polityce w regionie łomżyńskim w latach 1939–1941*. Łomża: Łomżyńskie Towarzystwo Naukowe.
- History of the Bank of Russia* (b.d.). Pobrane z: http://www.cbr.ru/eng/about_br/history [dostęp: 16.12.2021].
- Kłusek, M. (2011). Problem legalności działań Państwowego Banku Rolnego Generalnej Guberni na przykładzie transakcji sprzedaży obszaru leśnego Laski-Borków z dóbr wilanowskich w 1940 r., *Krakowskie Studia Małopolskie*, nr 16, s. 107–133.
- Kłymenko, O. (2015). Centralnyj emisijnij bank „Ukrajina” – ważnyj mechanizm Rajchu dla eksploatacji ta pohrabuwannia okupowanych terytorij o roky Druhoji switowoji wijny, *Archiwy Ukrainy*, nr 3, s. 80–100.
- Krotow, N.I. (2011). *Očerki istorii Banka Rossii. Centralnyj apparat: piersonalnyje dieła i diejanija*. Moskwa: Jekonomiczeskaja Letopis’.
- Lemkin, R. (1942). *Key Laws, Decrees and Regulations Issued by the Axis in Occupied Europe*. Washington: Board of Economic Warfare.
- Łučkyj, O. (2006). Lwiv pid radiańskoju okupacijojeju 1939–1941 rr., *Ukrajinskyj Wyzwolnyj Ruch*, nr 7, s. 89–119.
- Łuhowenko, N. (2011). Problemy zaprowadźennja i rozwytku kredytno-bankiwskoji systemy Ukrainy: porivnialnyj analiz, *Demokratyczne wriaduwannia. Naukowyj wisnyk / Democratic Governance. Academic Papers Collection*, nr 8, s. 116–132.
- Macharyneć, M.Je. (2019). Rehuluwannia zemelnych widnosyn na Wołyni periodu nimeckoji okupaciji, *Naukowyj Wisnyk Akademiji Wnutrisznich Spraw Ukrainy*, nr 3 (112), s. 87–106.
- Markowski, D. (2018). *Anatomia strachu. Sowietyzacja obwodu lwowskiego 1944–1953. Studium zmian polityczno-gospodarczych*. Warszawa: Instytut Pamięci Narodowej. Komisja Ścigania Zbrodni przeciwko Narodowi Polskiemu.
- Mierchjakow, W.D. (1996). *Razwitije krieditnich uczieźdienij w Rossii*. Moskwa: Izdatelstwo političeskoj litieratury.
- Slusarenko, A.H., Husiew, W.I., Drożynta, W.P. i in. (2000). *Nowitnia istorija Ukrainy 1900–2000*. Kyjiw: Wyszczza szkoła.

- Perechrest, O. (2010). *Silśke gospodarstwo Ukrainy w roky Wełykoji Witczyznjanoji Winyjy (1941–1945 rr.)*. Kyjiv: Instytut Istoriji Ukrainy NAN.
- Podolska-Meducka, A. (2018). *Okupacyjne systemy pieniężne podczas wojen światowych*. W: J. Łazor, W. Morawski (red.), *Systemy walutowe współczesnego świata*. Warszawa: Polskie Towarzystwo Historii Gospodarczej.
- Pohl, D. (2009). Niemiecka polityka ekonomiczna na okupowanych terenach wschodniej Polski w latach 1941–1944, *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr 1 (14), s. 93–102.
- Pohl, M. (1975). *Die Finanzierung der Russengeschäfte zwischen den beiden Weltkriegen. Die Entwicklung der 12 großen Rußlandkonsortien*. Frankfurt am Main: Fritz Knap Verlag.
- Rodewald, H. von (1942). *Wirtschaftsbanken in der Ukraine, Ost-Europa Markt*, nr 1-2, s. 6–9. *Verkündungsblatt des Reichskommissar für das Ostland*, nr 12, 27 lutego (1942).
- Wheatley, B. (2017). *British Intelligence and Hitler's Empire in the Soviet Union, 1941–1945*. London: Bloomsbury Academic.
- Wierzbicki, M. (2009). Sowiecka polityka ekonomiczna na ziemiach wschodnich przedwojennej Polski (tzw. Zachodniej Ukrainie i Zachodniej Białorusi) w latach 1939–1941, *Pamięć i Sprawiedliwość*, nr 1 (14), s. 201–236.
- „Zachodnia Białoruś” 17 IX 1939 – 22 VI 1941. *Wydarzenia i losy ludzkie*, t. 1: Rok 1939 (tłum. M.M. Motyl-Blinczykow) (1998). Warszawa: Wydawnictwo „Rytm”.